

Б.К. Адамбек

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: serstam@mail.ru)*

1965–1984 жылдардағы Кеңес Одағының сыртқы саясаты

Мақалада 1965–1984 жж. Кеңес Одағының сыртқы саясатындағы басты бағыттар зерттелген. Аталып отырған кезеңде КСРО өзінің саяси-экономикалық әлеуеті жағынан АҚШ-тан кейінгі екінші орынға шықты. Осыған байланысты автор осы жылдардағы Кеңес мемлекетінің сыртқы саясатының әр түрлі кадамдарын объективті түрде көрсеткен. Сондай-ақ Кеңес Одағының Батыс және Шығыс мемлекеттерімен дамыған әржақты қарым-қатынастары 1975 ж. Хельсинки шартына жеткізгенін дәлелді баяндады. 1968 ж. Чехословакияға, 1979 ж. Ауғанстанға жасаған агрессиялары арқылы КСРО-ның осы кезде жүргізілген экспансиялық саясаты және оның халықаралық жағдайдағы салдары жан-жақты көрсетілді. Қорытындылай келгенде, осы кезеңдегі кеңестік сыртқы саясаттағы дағдарыс байқалғаны дәлелденді.

Кілт сөздер: АҚШ, саясат, агрессия, КСРО, дағдарыс, сыртқы, кеңестік, халықаралық, қатынас, жағдай, қоғамдағы саяси тұрақтылық.

XX ғасырдың 60 жж. бірінші жартысында Кеңес Одағындағы сыртқы және ішкі саясаттағы тұрақсыздық, Н.Хрущевтың көптеген волонтаристік шешімдері, экономикадағы жағымсыз үрдістердің қалыптасуы және тағы басқа жағдайлар КСРО басшылығындағы бірқатар қайраткерлердің наразылығын туғызды. Осының нәтижесінде КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы Л.Брежнев басқарған топ Н.Хрущевті барлық қызметінен босатты. Осыдан кейін партияның Орталық Комитетінің Бірінші Хатшысы болып Л.Брежнев сайланды.

Партиялық және мемлекеттік қызметтерде мол тәжірибе жинаған Л.Брежнев консервативтік көзқарастағы адам болды. Сондықтан ол қоғамдағы саяси тұрақтылықты қолдайтын қайраткер еді. Оның ұсынысымен үкімет басшысы болып бұрын экономиканың бірқатар салаларын басқарған А.Косыгин тағайындалды.

Кеңес мемлекетінің саясатында бұрынғы либералдандырудың орнына жаңа саяси бағыт келді. Оны іске асырушылардың әр түрлі көзқарастары байқалды. Мәселен, А.Косыгин мен партияның Орталық комитетінің хатшысы Ю.Андропов XX съездің шешімдеріне сәйкес экономикадағы реформаларды және қоғамдық-саяси өмірдегі кейбір өзгерістерді қолдады. Бірақ олар шын мәніндегі радикалдық қадамдарға барғысы келмеді. Л.Брежнев, М.Суслов және бұларды қолдағандар консервативтік бағытты ұстанып, кеңес қоғамында тұрақтылық орнатқысы келді.

Жаңадан келген КСРО басшылары өздерінің мемлекетті басқарудағы қоғамдық-саяси бағытын «кемелденген социализм» кезеңі деп белгіледі. Осы жаңа бағытқа байланысты Кеңес Одағы 60 жж. екінші жартысы мен 80 жж. бірінші жартысында халықаралық аренада белсенді саясат жүргізуге тырысты. КСРО басшылары дүние жүзіндегі ядролық әлеуеттің көбеюіне байланысты халықаралық жағдайдағы шиеленістерді бәсеңдетуге бағыт алды. 1969 ж. БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы Кеңес Одағы ұсынған ядролық қаруды таратпау туралы шарттың жобасын қолдап, бір жылдан кейін бұл құжат күшіне енді. Ол бойынша ядролық қару басқа мемлекеттерге және әскери блоктарға берілмейтін болды [1].

60 жж. екінші жартысынан бастап, Кеңес Одағы мен Батыстың ірі державалары арасындағы қатынастар жағымды бағытта дамыды. 1966 ж. Франция президенті де Голль Мәскеуде болып осында кеңес-француз декларациясына қол қойылды. Оның негізінде экономикада және космос салаларында қарым-қатынасты дамыту туралы шешім қабылданды. Осы кезеңде КСРО Герман Федеративтік Республикасы және Италиямен саяси және экономикалық қатынастар туралы маңызды шешімдерге келді. Әсіресе 1970 ж. КСРО басшылығы мен Батыс Германияның канцлері В.Брандтың араларындағы Польша, ГДР және Чехословакияның шекаралары туралы шартқа қол қоюы белгілі оқиға болды. 1971 ж. КСРО, АҚШ, Франция және Англия Батыс Берлиннің мәртебесі бойынша келісімге келді. Ол бойынша Герман Федеративтік Республикасы, Герман Демократиялық Республикасы және Батыс Берлин араларындағы көптеген мәселелер шешілді [2].

Кеңес Одағы және Ұлыбритания араларындағы саяси, экономикалық және мәдени қатынастар жоғарғы деңгейге көтерілді. Ал КСРО мен сауда жүргізу бойынша Англия Еуропа мемлекеттерінің

ішінде бірінші орынға шықты. Сонымен қатар тау-кен салаларын бірге игеру туралы кеңес-жапон келісіміне қол қойылды.

Әрине, осы кезеңде КСРО басшылары Америка Құрама Штаттарымен болған қатынастарға ерекше мән берді. Осы үрдістің даму нәтижесінде 1972 ж. екі мемлекеттің арасында стратегиялық қарулануды шектеу туралы (ОСВ-1) өте маңызды келісімшарт жасады. Бұл келісім халықаралық аренадағы шиеленісті бәсеңдетіп, өзінің жағымды рөлін атқарды.

«Бәсеңдету» саясатының ең белгілі оқиғасы 1975 ж. Хельсинкиде өткен Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық туралы кездесу болды. Оған 33 еуропа мемлекеті және АҚШ пен Канада қатысты. Осы кездесуде қабылданған Декларацияда мемлекеттердің теңдігі мен тәуелсіздігі, бір-біріне күш қолданбау, шекаралар мен мемлекеттердің тұтастығы, бір-бірінің ішкі жағдайына кіріспеуі, халықтардың теңдігі және адамдардың құқығын сақтау туралы принциптер бекітілді [3].

Бірақ «бәсеңдету» кезеңі көпке созылмады. Өйткені КСРО, АҚШ және тағы басқа ірі державалар жанталаса қарулануды қайтадан жалғастырды. Осыған байланысты 1978 және 1982 жж. БҰҰ-ның Бас Ассамблеясында қарусыздану мәселесіне арналған бірнеше сессиялар өткізілді. Бірақ ірі державалардың арларындағы келіспеушілік қарусыздану проблемасы бойынша нақты шешімдер қабылдауға мүмкіндік бермеді.

Кеңес Одағының басшылары социалистік мемлекеттермен болып жатқан қатынастарға ерекше мән беріп отырды. Өзара Көмек Кеңесіне (СЭВ) кіретін мемлекеттердің КСРО-мен тауар алмасуы жыл сайын көлемі арта түсті. Кеңес Одағы өз одақтастарына экспортқа отын, электрэнергия, кен және маталар жіберсе, өзі олардан көбінесе машиналар, техникалық және көлік құралдарын алып отырды. Социалистік экономикалық интеграцияның Кешенді бағдарламасы бойынша бұл мемлекеттердің экономикалары бір-біріне жақындастырылып, өзара мамандана бастады. Мәселен, Герман Демократиялық Республикасы кеме және машина жасау саласында, Венгрия автобус шығару, Чехословакия автомобиль және ұшақтар шығарудан маманданды. ӨКК негізінде көптеген мемлекетаралық кәсіпорындар, экономикалық кеңестер пайда болды. Мысалы, көмір өндірісі бойынша Кеңес Қарағанды қаласында жұмыс атқарды. Сонымен қатар социалистік мемлекеттердің территорияларында табиғи байлықты игеру, ірі кәсіпорындар салу кең етек алды. Осы жұмыстарды қаржыландыру үшін халықаралық банк (МИБ) құрылды. Осы кезеңде Кеңес Одағының көмегімен Болгария мен Шығыс Германияда атом электрстанциялары, Венгрияда Дунай металлургия комбинаты, Румынияда каучук заводы, Монғолияда тау-кен комбинаты салынды. Өз жағынан Румыния, Болгария және Венгрия Кеңес мемлекетіне арзан бағаға көкөніс өнімдерін, коньяк пен шараптардың көптеген түрлерін сатып отырды. Ал КСРО американдық «блокадасына» ұшыраған Кубаның қантын арзан бағамен сатып алатын болды [4].

Бірақ КСРО басшылығының қысымымен қабылданған «кеңестік социализм моделі» Шығыс Еуропадағы социалистік мемлекеттерде саяси-экономикалық дағдарыс туғыза бастады. Өйткені социалистік интеграция олардың экономикасына нарықтық механизмдерді кіргізуге кедергі жасады. Осымен қатар КСРО басшыларының социалистік мемлекеттерге ұсынған «шектеулі егемендік» саясаты (Брежнев доктринасы) Югославия, Румыния және Чехословакия сияқты мемлекеттерде қолдау таппады. 1968 ж. Чехословакияда билікке келген А. Дубчек басқарған қайраткерлер елде демократиялық, саяси реформалар жүргізіп, экономикада нарықтық қатынастар кіргізе бастады. Тарихқа «Прага көктемі» деп кірген бұл оқиғаны КСРО және кейбір социалистік мемлекеттердің басшылары Чехословакиядағы социализмге қауіп төндірген «контрреволюция» деп мәлімдеді. Осыдан кейін 1968 ж. 20 тамызында Чехословакияға қарсы әскери интервенция басталды. Оған КСРО, Болгария, Венгрия, ГДР және Польша әскерлері қатысты. Интервенцияның нәтижесінде А. Дубчек қызметінен қуылып, орнына Мәскеудің айтқанын бұлжытпай орындайтын Г. Гусак келді. Чехословакияны «жазалау» Албания, Югославия, тағы да басқа мемлекеттердің наразылығын туғызды [5].

Осы кезеңде КСРО мен Қытай Халық Республикасы араларындағы қатынастар шиеленісе түсіп, соңында саяси келіспеушілік екі мемлекетті әскери қақтығысқа әкеп соқты. 1969 ж. Амур өзеніндегі Даман аралында кеңес және қытай әскерлерінің араларында қақтығыс болып, екі жақтан жүздеген адам қаза тапты. Бұл оқиға кеңес-қытай соғысына апара жаздады. КСРО басшылығы Қытай шекарасына ірі әскери күштер шоғырландырып, Монғолиядағы кеңес әскерлерінің санын көбейтті. Осыдай шараларды Қытай жағы да іске асырды. 70 жж. аяғында Қытайда ірі экономикалық реформа басталып, нарықтық қатынастарға жол ашылды. Осыған байланысты догматикалық теорияға

сүйенген КСРО басшылығы қытай реформаторларын буржуазиялық жолға түсіп, капитализмді қайтадан жандандырды деп айыптады [6].

60 жж. аяғында КСРО қолдаған Солтүстік Вьетнам және АҚШ-қа сүйенген Оңтүстік Вьетнам араларындағы соғыс барысында Кеңес Одағы Солтүстік Вьетнамға қаржылай және қару жарақпен көмек көрсетті. Кейін АҚШ агрессиясы басталған кезде солтүстік вьетнамдықтармен бірге бұл соғысқа кеңес әскерлері де қатысты. Осындай көмектің арқасында 1975 ж. Вьетнам Демократиялық Республикасы жеңіске жетіп, бүкіл Вьетнам территориясында коммунистердің билігі орнады [7].

70 жж. аяғы — 80 жж. басында КСРО мен бірқатар социалистік мемлекеттердің араларындағы саяси-экономикалық қатынастар күрделене түсті, тіпті, Варшава шартына кіретін еуропа социалистік мемлекеттердің басшылары өздерінің Кеңес Одағының ықпалынан шыққысы келетіндіктерін ашық айта бастады. Бұл халықаралық социалистік жүйедегі дағдарыстың басталғанын анық көрсетті.

70 жж. Кеңес Одағы 100-ден астам мемлекеттермен саяси қарым-қатынастар орнатты. Осылардың көпшілігімен экономикалық және мәдени қатынастар жылдан жылға нығая берді. Аталған елдердің жартысынан астамы тәуелсіздік жолына түскен жас мемлекеттер Эфиопия, Ангола, Мозамбик, Камбоджа, Лаос, Йемен, тағы басқалар болды. Осы мемлекеттерде социализм орнауы мүмкін деген мақсатпен КСРО басшылары оларға көп жылдар бойы саяси-экономикалық және әскери көмек көрсетіп отырды. КСРО басшылығы бірқатар мемлекеттерде солшыл-экстремистік және террористік ұйымдарды революциялық күштер деп қолдап, оларға көп мөлшерде қаржылай және қару-жарақпен көмек көрсетіп отырды. Тіпті КСРО-ның ірі қалаларындағы оқу орындарында жасырын революционер-кадрлар дайындалды. Әрине, осының барлығына ерекше көп қаржы жұмсалды. Сөйтіп, «жалған революцияларды» негізсіз қолдау КСРО-ның сыртқы саясатындағы белгілі бағытқа айналды және Кеңес Одағының экспансиялық жоспарларының жалғасы болды.

Осындай жоспарлардың іске асырылуы қалай болғанын Ауған оқиғаларынан байқауға болады. 1979 ж. желтоқсан айында КСРО басшыларының бұйрығымен кеңес әскерлері Ауғанстанға кіріп, осы елдің президенті Х.Аминді өлтіріп, оның орнына Б. Кармалды билікке әкелді. Кеңес әскерлерінің Ауғанстанға жасаған агрессиясын КСРО басшылары «интернационалдық көмек» деп жариялады [8]. Бірақ КСРО басшылығының Ауғанстанды өздеріне бағынышты, қуыршақ мемлекетке айналдырмақ болған жоспары іске аспай бұл елде кеңес әскерлеріне қарсы азаттық күрес басталып кетті. Осыған байланысты Кеңес Одағының Ауғанстандағы басқыншылық саясаты бүкіл дүние жүзінде қатты сынға ұшырады. Ал БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы өзінің төтенше сессиясында Кеңес Одағы көрші мемлекеттің тәуелсіздігін бұзды деген мәлімдеме жасады [9]. Әлемге белгілі кеңес академигі А.Сахаров өзінің Л.Брежневке жазған хатында «ауған оқиғалары дүние жүзіндегі жағдайды ерекше өзгертіп жіберді. Олар бәсендету саясатына нұқсан келтірді және жалғыз осы аймақ емес барлық жердегі бейбітшілікке қауіп төндірді», деп нақты көрсетті.

Бірақ КСРО-ның қокан-лоққы саясаты мұнымен тоқтаған жоқ. Өйткені осы кезде КСРО басшылары орта радиусты ракеталарды Еуропада орналастыру туралы шешім қабылдап, Батыс Еуропа мемлекеттеріне қарсы бағытталған кеңес танкілерінің санын екі есе көбейтті. Бұл шешімдер халықаралық жағдайды шиеленістіре түсті және бұдан бұрын қалыптасқан стратегиялық теңестікті бұзды.

1981–1983 жж. американ зымыраныларын Еуропада орналастырмау және Кеңес Одағының СС-20 ракеталарының санын азайту туралы көпке созылған келіссөздер нәтижесіз аяқталды. Өйткені КСРО басшылығы бұл ракеталарды қысқартудың орнына оларды қосымша Еуропада орналастыратыны туралы мәлімдеп, келіссөз жүргізуді тоқтатты. Бұл Кремльдегі әскерилерден құрылған «соғыс партиясының» жеңісі еді [10].

Сондықтан КСРО-ның Ауғанстандағы соғысы, ракеталар бойынша келіссөздерден бастартуы, көптеген мемлекеттердегі экстремистік-террористік ұйымдарға қаржылай және әскери көмегі, Шығыс Еуропа мемлекеттеріндегі демократиялық қозғалыстарды жазалауы бірқатар Батыс мемлекеттерінде алаңдаушылық туғызды. Бұл жағдай КСРО сияқты дүние жүзіне ықпалын күшейткісі келген АҚШ басшыларына Кеңес Одағына қарсы саяси акциялар ұйымдастыруды әлдеқайда жеңілдетті. АҚШ президенті Р.Рейган Кеңес Одағын «зұлымдық империясы» деп көрсетіп, оған қарсы бүкіл Батыстың бірігуі керек деген мәлімдемелер жасады. Көп ұзамай Америка Құрама Штаттары «стратегиялық қорғаныс инициативасы» (СОИ) деген жаңа қарулану бағдарламасын іске асыра бастады [11].

Халықаралық аренадағы КСРО басшылығының капитализмнің болашағы жоқ болашақ коммунизмде деген арандатушылық мәлімдемелері Батыс мемлекеттерінің ынтымақтасуына бірқатар

әсер етті. Сонымен қатар КСРО мен АҚШ араларындағы бәсекелестік, олардың ядролық әлеуетінің нығаюы басқа да мемлекеттерді жаппай қарулануға итермеледі. Сөйтіп «бәсеңдету» саясатының орнына қауіпке толы шиеленіскен халықаралық жағдай қалыптаса бастады.

Қорытындылай келгенде, Кеңес Одағының аталып отырған жылдардағы сыртқы саясатында бірнеше негізгі бағыттары орын алды. Біріншіден, шетел мемлекеттерімен саяси-экономикалық қатынастарды жүргізу және оларды кең түрде дамыту талпынысы байқалды. Екіншіден, өзіне бағынышты бірқатар социалистік мемлекеттерге ерекше ықпалын күшейту жағы басым болды. Үшіншіден, өзінің экспансионистік саясатымен бірқатар халықаралық жанжалдар туғызып, халықаралық аренада позициясын әлсіреткені анық байқалды. Төртіншіден, АҚШ және басқа батыс державаларымен қарым-қатынастарды тек күшпен шешу керек деген КСРО-н саясаты «қырғи-қабақ соғыстың» қайта жандануына әкеп соқты. Осыған байланысты Кеңес Одағының сыртқы саясаты аталған кезеңнің соңына қарай тығырыққа тіреліп, алдағы уақытта одан шығатын жолды табуы керек болды. Бұл проблема тек КСРО-ғы «қайта құру» саясаты кезінде ғана шешім таба бастады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Берхин И.Б. История СССР: Советский период: учеб. пособие для вузов / И.Б. Берхин. — М.: Высш. шк., 1987. — 472 с.
- 2 Верт Н. История Советского государства. 1900–1991 / Пер. с фр. / Н. Верт. — М.: Прогресс-Академия; Весь мир, 1995. — 475 с.
- 3 Виноградов В.И. История СССР в документах и иллюстрациях (1917–1980): хрестоматия / В.И. Виноградов. — М.: Просвещение, 1981. — 254 с.
- 4 Сборник документов по истории СССР для семинарских и практических занятий. — Вып. 5. Эпоха социализма (1941–1945 гг.) / под ред. В.З. Дробизева. — М.: Высш. шк., 1981. — 116 с.
- 5 Адамбеков Б.К. XX ғасырдағы Ресей империясы, Кеңес мемлекеті және ТМД тарихы / Б.К. Адамбеков. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2005. — 90 б.
- 6 История внешней политики СССР, 1917–1975: в 2-х т. Т. II, (1945–1975 гг.) / под ред. А.А. Громыко, Б.Н. Пономарева. — М.: Наука, 1976. — 384 с.
- 7 История СССР. Эпоха социализма: учеб. для исторических факультетов вузов / под. ред. Ю.С. Кукушкина. — М.: Высш. шк., 1985. — 396 с.
- 8 Новейшая история Отечества. XX век: учеб. для студентов вузов. — Т. 2 / под ред. А.С. Киселева. — М.: Владос, 1998. — 337 с.
- 9 Новейшая отечественная история. XX век: в 2-х кн. / под ред. Э.М. Шагина. — М.: ВЛАДОС, 2004. — Кн. 2. — 316 с.
- 10 История внешней политики СССР. 1917–1985: в 2-х т. — 5-е изд. — Т. 1 (1917–1945 гг.). — М.: Наука, 1986. — 575 с.
- 11 Орлов А.С. История России: учебник / А.С. Орлов, В.А. Георгиев, Н.Г. Георгиева, Т.А. Синохина. — М.: Проспект, 1997. — 479 с.

Б.К. Адамбек

Внешняя политика Советского Союза в 1965–1984 гг.

В статье исследованы основные направления внешней политики Советского Союза в 1965–1984 гг. В этот период СССР по своему политико-экономическому потенциалу вышел на второе место после США. Исходя из этого автор с объективной точки зрения показывает различные внешнеполитические шаги Советского государства в рассматриваемые годы. В связи с этим убедительно доказано, что разносторонние отношения Советского Союза с Западом и Востоком привели в 1975 г. к заключению договора в Хельсинки. В то же время показана экспансионистская политика СССР на примерах агрессии в Чехословакию (1968 г.) и Афганистан (1979 г.), что имело негативные последствия на международной арене. На основе изложенного сделан вывод о кризисном явлении в советской внешней политике на данном этапе.

Ключевые слова: США, политика, агрессия, СССР, кризис, внешняя политика, международные отношения, политическая стабильность в обществе.

Foreign policy of Soviet Union in 1965–1984 yy.

In the article investigated main directions of foreign policy of Soviet Union in 1965–1984 yy. In this period USSR in its political-economic potential, came in second place after USA. On this basis, author from objective point of view shows the different foreign policy steps of Soviet states in the considered years. Concerning to this persuasively proofs that, sided relationships of Soviet Union with West and East resulted in 1975 year to the agreement in Helsinki. In that time on the examples of aggression in Czechoslovakia 1968 year and Afghanistan 1979 year diversify shows pursued expansionist policy of USSR, which had negative consequences on international arena. For all these reasons concludes that the crisis in the Soviet foreign policy at this stage.

Keywords: USA, politics, aggression, the USSR, crisis, foreign policy, international relations, political stability in society.

References

- 1 Berkhin, I.B. (1987). *Istoriia SSSR: Sovetskii period [History of the USSR: The Soviet Period]*. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 2 Werth, N. (1995). *Istoriia Sovetskoho gosudarstva, 1900–1991 [History of the Soviet State, 1900–1991]*. Moscow: Progress-Academiia; Ves mir [in Russian].
- 3 Vinogradov, V.I. (1981). *Istoriia SSSR v dokumentakh i illiustratsiakh (1917–1980) [History of the USSR in the documents and graphics (1917–1980)]*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 4 Drobizheva, V.Z. (Eds.). (1981). *Sbornik dokumentov po istorii SSSR dlia seminarikh i prakticheskikh zaniatii. Vyp. 5. Epokha sotsializma [A collection of documents on the history of the USSR. Socialist era. 5th edition]*. 1946–1958. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 5 Adambekov, B.K. (2005). *XX hasyrdahy Resei imperiiasy, Kenes memleketi zhane TMD tarikhy [Russian Empire in the 20th century, Soviet states and the history of the CIS]*. Karaganda: Izdatelstvo KarGU [in Kazakh].
- 6 Gromyko, A.A., & Ponomarev, B.N. (Eds.). (1976). *Istoriia vneshnei politiki SSSR, 1917–1975 v dvukh tomakh. Tom II, 1945–1975 [History of Soviet foreign policy, 1917–1975 in two volumes, II, 1945–1975]* (Vols. 1–2). Moscow: Nauka [in Russian].
- 7 Kukushkin, Yu.S. (Eds.). (1985). *Istoriia SSSR. Epokha sotsializma: uchebnik dlia istoricheskikh fakultetov vuzov [History of the USSR. Socialist era. Textbook for historical faculties and universities]*. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 8 Kiselev, A.S. (Eds.). (1998). *Noveishaia istoriia Otechestva. XX vek: uchebnik dlia studentov vuzov [The contemporary history of the fatherland, 20th century]*. (Vols. 1–2). Moscow: VladoS [in Russian].
- 9 Shchagin, E.M. (Eds.). (2004). *Noveishaia Otechestvennaia Istoriia 20 veka [The contemporary history of the fatherland, 20th century]*. (1–2 books). [in Russian].
- 10 *Istoriia vneshnei politiki SSSR 1917–1985*. (1986). [History of Soviet foreign policy, 1917–1985]. 1945–1985. (Vols. 1–2). Moscow: Nauka [in Russian].
- 11 Orlov, A.S., Georgiev, V.A., Georgieva, N.G., & Sinyukhina, T.A. (1997). *Istoriia Rossii [History of Russia]*. Moscow: Prospekt [in Russian].